बालकामगार समस्या एक अभ्यास

*प्रा. गणेश सदाशिव चव्हाण **प्रा. पी.पी. चौधरी

भारताला स्वातंत्र्य मिळू-ा ६२ वर्षे झाली आहेत. देशा-ो सामाजिज, आर्थिज, औद्योजिज व विज्ञा-ा जेत्रात फार मोठ्या प्रमाजात प्रजती जेली आहे व जजात एज स्वत:चे स्था-ा -िर्माज जेले आहे. असे असले तरी भारतात बालमजूर ही समस्या आजही टिजू-ा आहे. ज्यांच्याजडे 'राष्ट्राचे भावी आधारस्तंभ' म्हजू-ा पाहिले जाते. बालमजूरां-ाा त्यांचे हक्ज मिळाल्याशिवाय त्यांचा सर्वांजीज विजास होजार -ाही.

* जार्यजेत्र व संशोध-ा पध्दती :- प्रस्तुत संशोध-ा -िबंधासाठी जोजत्याही जावाची, शहराची मर्यादा -ा ठेवता उपलब्ध झालेल्या दुय्यम तद्‍य सामुग्रीचा आधार घेज्यात आला आहे.

* संशोध-ा आराजडा :- प्रस्तुत संशोध-ा -िबंधासाठी वर्ज-ाात्मज संशोध-ा आराजडयाचा उपयोज जरज्यात आलेला आहे.

* उद्देश:- १) बालजामजार समस्येचे चिजित्सज अध्यय-ा. २) बालजामजार विरोधी असलेले जायदे फक्त जाजदावरच.

* व्याप्ती व मर्यादा:- बालजांसंबंधी बालमृत्यू, जुपोषज, बालमजूर या दृष्टीजो-ाातू-ा अध्यय-ा जेले जाते. बालमजूर या विषयाची व्याप्ती अमर्याद आहे. परंतू या संशोध-ा -िबंधात बालमजूरीचा अर्थ, आंतरराष्ट्रीय संघट-ो-ो जेलेले जायदे, भारतातील असलेली राज्यघट-ोतील तरतुद, बालमजूरीची समस्या व त्याची जारजे, उपाययोज-ाा यांचा थोडक्यात आढावा घेज्यात आला.

* बालजामजाराचा अर्थ:- "चौदा वर्ष वयाजालील मुले जेव्हा आपल्या उदर-िर्वाहासाठी शारीरिज जष्टाची जामे जरतात. तेव्हा अशा मुलां-ाा बालमजूर जिंवा बालजामजार असे म्हटले जाते."[१] युनिसेफच्या व्याज्ये-ुसार "पाच ते अजरा वयोजटातील जी मुले जुटूंबाबाहेर अ-यत्र जाम जरतात (उपहारजृहे, बांधजाम जेत्र, वीटभट्या, ज्वेलरी, एम्ब्रॉयडरी, हमाली, घरजाम, सुतजिरज्या, फटाक्यांचे जारजा-ो इ.) त्यां-ाा बालजामजार म्हजतात."[२] बालजामजार ठेवजे, जायद्या-ो बंध-ाजारज असतां-ााही अ-ोज ठिजाजी त्यां-ाा जामावर ठेवले जाते. बालजामजार जवळ-जवळ सर्व लहा-ा-मोठ्या शहरात आहे. भारतीय राज्यघट-ोप्रमाजे बालजामजारां-ाा जामावर ठेवता येजार -ाही व त्यासाठी बालजामजार जायदा अस्तित्वात आलेला आहे. परंतू जायदा असजे वेजळे आजि त्याची अंमलबजावजी जरजे वेजळे. जायदे हे लोजजल्याजासाठीच असतात. त्यामुळे अ-ोज जज त्याचे पाल-ा जरतात व त्याचे उल्लघं-ा जरजार्यां-ाा जायद्याच्या तरतुदीप्रमाजे शिजा/ दंड अथवा दो-हीही होऊ शजते.

* आंतरराष्ट्रीय संयुक्त संघा-ो जेलेले जायदे :- बालजामजार समस्येचा विचार जरज्याआधी बालजांच्या हक्जांच्या रजजासाठी आंतरराष्ट्रीय संघट-ो-ो अ-ोज प्रयत्-ा जेलेले आहेत. संयुक्त राष्ट्र संघट-ोची स्थाप-ाा होज्याआधी राष्ट्रसंघा-ो जि-ीव्हा घोषजापत्रात बालजांच्या हक्जांचा स्विजार जेला. स-ा् १९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघट-ोची स्थाप-ाा झाल्या-ांतर जि-ीव्हा घोषजा पत्राची दजल घेतली. संयुक्त राष्ट्रसंघट-ोच्या महासभे-ो १९५९ मध्ये मुलांच्या हक्जांच्या जाहीर-ाामा स्विजृत जेला. संयुक्त राष्ट्रसंघट-ो-ो 'संयुक्त राष्ट्रसंघ बाल-िधी' (युनिसेफ) ची स्थाप-ाा १९४६ मध्ये जेली. १९७९ हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय बालज वर्ष' म्हजू-ा साजरी जरज्याचा -िर्जय संयुक्त राष्ट्रसंघट-ोच्या महासभे-ो घेतला. तसेच १९८९ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघट-ोच्या आमसभे-ो बालहक्जा संबंधीचा जरार स्विजारला. १९९० पासू-ा त्याची जार्यवाही सुरु झाली. या हक्जात मुलांचे -ाागरी हक्ज, जौटुंबिज पर्यावरज हक्ज, आरोज्यविषयज हक्ज, शोषजाविरुध्दचा हक्ज, शैजजिज हक्ज इंत्यादी हक्जांचा समावेश जरज्यात आला आहे.

* भारतातील घट-ाात्मज व जायदेशीर तरतुदी :- बालमजूरीला प्रतिबंध जरज्यासाठी भारतीय राज्यघट-ोतही जाही तरतुदी जरज्यात आलेल्या आहेत. भारतीय राज्यघट-ोतील मुलभूत हक्जांच्या यादीत शोषजाविरुध्दच्या हक्जाचा समावेश आहे. घट-ोतील "चोवीसव्या जलमा-ुसार १४ वर्ष वयाजालील जोजत्याही बालजास जोजत्याही जारजा-यात वा जाजीत जाम जरज्यासाठी -ोजरीत ठेवले जाजार -ाही अथवा अ-य जोजत्याही धोक्याच्या जामावर त्यास लावले जाजार -ाही."[३] त्याचप्रमाजे बालजामजार प्रथेला आळा घालज्यासाठी शास-ाा-ो जाही जायदेशीर तरतुदी जेलेल्या आहेत. १९४८ मध्ये जारजा-ााविषयज जायदा जरज्यात आला. या जायद्या-ुसार १४ वर्षाजालील लहा-ा मुलां-ाा जारजा-यात जाम जरज्यास बंदी घालज्यात आली. तसेच ४ तासापेजा जास्त जाम जरता येजार -ाही. जामाची वेळ -िश्चित जरज्यात आली. त्यां-ाा रात्री १० ते सजाळी ६.०० वाजेपर्यंत जामावर ठेवता येजार -ाही. १९५२ च्या जायद्या-ुसार बालजां-ाा ४॥ तासांपेजा जास्त जाम जरता येजार -ाही. त्याचप्रमाजे १९८६ मध्ये भारत सरजार-ो बालजामजार प्रतिबंध व -िमय-ा जायदा संमत जेला. बालजामजारांजरीता आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व भारत सरजार-ो अ-ोज प्रजारचे जायदे जेले असले तरी आजही भारतात बालजामजार समस्यें-ो जंभीर स्वरुप धारज जेलेले आहे. आजही "जजात सुमारे २५ जोटी बालजामजार आहेत तर, भारतात २००१ च्या ज-ाजज-ो-ुसार १२ जोटी ६६ लाज बालमजूर होते."[४] याचाच अर्थ असा जी, भारतात ५०% बालजामजार आहेत. त्याचप्रमाजे "भारतात बालजामजार सुमारे ३६लाज ४० हजार मुले (वय ५ ते १४ वर्ष) बिजर शेती उद्योजात जाम जरतात. त्यापैजी १० लाज २२ हजार मुले धोजादायज व्यवसायात आहेत."[५] या व्यतिरीक्त अ-ोज बालजामजार वेजवेजळ्या जेत्रात जार्यरत आहेत. बालजामजारां-ाा

* राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती जी.जी. खडसे विज्ञान व कला, महाविद्यालय, मुक्ताईनगर
** अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती जी.जी. खडसे विज्ञान व कला, महाविद्यालय, मुक्ताईनगर

ज ामाचे तास, प्रशिजज, आरोज्य अशा सुविधाही उपलब्ध -ााहीत. त्याचप्रमाजे भारतातील वेजवेजळ्या घटज राज्यांमध्ये बालमजुरीचे प्रमाज ज मी अधिज प्रमाजात असल्याचे दिसते. “देशात सर्वाधिज बालज ामजाराची संज्या उत्तर प्रदेशात २० लाजांवर आहे. त्या-ांतर आध्रप्रदेश, ज -ार्टज, राजस्था-ा,मध्यप्रदेश, पश्चिम बंजाल असा ज्र म लाजतो. बालज ामजाराच्या हितासाठी ज ाम ज रजाऱ्या स्वंयसेवी संघट-ांच्या मते अशा मुलांची संज्या जवळपास ५ ज ोटी आहे.”[६] तसेच भारतात शेती व्यवसायाशी संबंधीत बालज ामजार ज्रामीज भाजात असल्याचे दिसते. तसेच शहरी भाजातही बालज ामजार आढळतात. भारत सरज ारच्या श्रममंत्रालया-ो ज ेलेल्या पाहजी -िष्ज र्षा-ुसार “भारतात सुमारे ६०% बालज ामजार शेती व्यवसायाशी संबंधी तर बालज ामजाराच्या एज ुज संज्येपैजी ९३% बालज ामजार ज्रामीज भाजात तर ७% बालज ामजार शहरी भाजात आढळतात ”[७] बालज ामाजारांमध्ये मुलांसोबतच मुलींचे प्रमाजही फार मोठे असल्याचे दिसू-ा येते. “जाजतिज बाल मजूरी दि-ाा-िमित्त यु-ेस्ज ोचे महासंचालज ज ोईचीरो मॅटसुरा यां-ाी जवळपास एज ज ोटी मुली बाल मजूरीच्या सापडयात अडज लेले असू-ा त्या ज ंत्राटी मजूर, वेश्या व्यवसाय, जुलामजीरीमध्ये मोठ्या प्रमाजात अडज ल्यामुळे चिंता व्यक्त ज ेली.”[८] तरी भारतात अ-ोज प्रज ारचे बालज ामजार विरोधी ज ायदे अस्तित्वात असू-ाही बालज ामजार समस्या अस्तित्वात असज्याची अ-ोज ज ारजे आहेत.

* बालज ामजार समस्येची ज ारजे :- भारतात बालमजूरांची संज्या जुप मोठ्या प्रमाजात आहेत. त्याची ज ारजे पुढीलप्रमाजे सांजता येतील.

१) दारिद्रय :- “भारतात दारिद्रय रेषेजालील जीव-ा जजजाऱ्या लोज ांची संज्या ३५% आहे.”[९] जरीबांची जरिबी दिवसेंदिवस वाढतच आहे. अ-ोज वेळा तेच त्याला ज ारजीभूत असतात. अज्ञा-ा, अंधश्रध्दा व ज र्मज ांड यामुळे सुध्दा जरीबी वाढते. ‘अ-ांत ठेविले, तैसेचि राहावे’ ही म-ाोवृत्ती असल्यामुळे त्याचे बळी हे जरीबच ठरतात. आजही देशात अ-ोज ज ुटूंबे अशी आहेत ज ी, घरातील ज मवत्या व्यक्ती-ो ज ितीही ज ाबाडज ष्ट ज ेले. तरी त्याला मिळजाऱ्या उत्पन्नातू-ा तो आपल्या ज ुटूंबातील सर्व सदस्याचे पोट भरु शज त -ााही. अशावेळी त्या ज ुटूंबातील लहा-ा मुलां-ाा ज ामावर जावे लाजते.

* मोठे ज ुटूंब :- आजही समाजाला ज ुटूंब -ियोज-ााचे महत्व ज ळले -ााही. ज ुटूंब -ियोज-ााबाबत जरीब हा -ोहमीच उदासी-ा असतो. ‘मुले ही देवाघरची फुले’ आहेत. ‘मुले ही देवाची देजजी आहे’ अशा जुळचट ज ल्प-ाांमुळे जरीबां-ाी संतती -ियम-ााचा ज धीच प्रयत्-ा ज ेला -ााही. ज ुटूंबात पती-पत्-ाी व चार ते पाच मुले असतील व ज ुटूंबाची परिस्थिती जरीबीची असेल तर, ज ुटूंबाचा प्रमुज इतक्या मोठ्या ज ुटूंबाचा भार आपल्या शिरावर पेलू शज त -ााही. ज ुटूंब प्रमुज ज ुटूंबाचे पाल-ा-पोषज ज रज्यास असमर्थ ठरतो. अशावेळी ज ुटूंबातील लहा-ा मुलां-ाा ज ामावर जेल्याशिवाय पर्यायच -ासतो.

* शिजजाचा अभाव :- जरीबां-ाा शिजजाचे महत्व अजू-ाही समजले -ााही. अ-ोज वेळा आई-वडील दोघेही मोलमजूरीला जेल्या-ो घरातील लहा-ा मुलां-ाा सांभाळज्यासाठी ज ुटूंबातील मोठ्या मुला-मुलीं-ाा शाळा सोडू-ा घरीच राहावे लाजते. त्यामुळे त्यांचे अज्ञा-ा पोसले जाते. शाळेत -ा जात असल्यामुळे आई-वडील मुला-मुलीं-ाा ज ामावर पाठवितात.

* व्यस-ााधि-ाता :- पालज ांची व्यस-ााधि-ाता बऱ्याचदा बालमजूरीस ज ारजीभूत ठरते. दारु, मादज पदार्थ, जुजार यासारज्या व्यस-ााच्या आहारी जेलेला म-ुष्य आपल्या ज माईचा बराच भाज व्यस-ाावर उडवू-ा टाज तो. म्हजू-ा त्याला ज ुटूंबाच्या जरजा पुर्ज ज रजे शक्य होत -ााही. तसेच त्या ज ुटूंबाला दो-ा वेळचे जेवज मिळजे दुरापस्त होते. परिजामी लहा-ा मुलां-ाा ज ामावर जावे लाजते.

* अ-ााथपज :- पती-पत्-ाीत बेब-ााव झाल्यामुळे घटस्फोट होतो. त्याचा फटज ा लहा-ा मुलां-ाा बसतो. अशावेळी दोघांपैजी एज ा-ोही लहा-ा मुलांची जबाबदारी स्विज ारज्यास -ाज ार दिला. तर लहा-ा मुलां-ाा ज ामावर जाऊ-ा ज ष्टाची ज ामे ज रावी लाजतात. तसेच लहा-ा मुलांच्या डोक्यावरु-ा ज ाही ज ारजा-ो आई-वडीलांचे छत्र हरविले व जवळच्या -ाातेवाईज ां-ाी त्यां-ाा सांभाळज्यास -ाज ार दिला तर, मुले पोरज ी होतात, -िराधार होतात. अशा अ-ााथ मुलां-ाा ज ष्टाची ज ामे ज ेल्याशिवाय पर्यायच -ासतो.

* ज ारजा-ादारांची मा-ासिज ता :- ठेज ेदार, ज ारजा-ादार हे माजसांपेजा लहा-ा मुलां-ाा ज ामावर ठेवतात. लहा-ा मुले ही ज मी मजूरीवर ज ाम ज रतात. ज ारजा-ादार, ठेज ेदार ज मी मजूरीत त्यांच्याज डू-ा जास्तीत जास्त ज ामे ज रवू-ा घेतात. लहा-ा मुले ज ला-ज ौशल्याची ज ामे चांजल्या प्रज ारे ज रतात. म्हजू-ा त्यां-ाा हिऱ्यां-ाा पैलू पाडजे,जालीचे, दाजि-ो घडविजे, हस्तज ला अशा उद्योजांमध्ये लहा-ा मुलां-ाा ज ामावर घेतात.

* उपाय :- i) समाजातील सर्व घटज ां-ाी बालज ामजार समस्या संपुष्टात आजज्यासाठी पुढे आले पाहिजे. ii) समाजातील स्वंयसेवी संस्था व संघट-ाां-ाी बालमजूरीला आळा घालज्यासाठी समाजात ज-ा-जाजृती आजली पाहिजे. iii) शास-ाा-ो बालज ामजार प्रतिबंध ज ायद्याची योज्य रिती-ो अंमल बजावजी ज ेली पाहिजे. iv) बालमजूरीच्या समस्येवर मात ज रज्यासाठी शास-ाा-ो दारिद्रय रेषेजालील जीव-ा जजजाऱ्यांचे प्रमाज ज मी ज ेले पाहिजे व तशी राजज ीय इच्छाशक्ती दाजविली पाहिजे. v) समाजातील सर्व घटज ां-ाा जिव-ााश्यज जरजांची पुर्तता ज रता येईल. अशी सामाजिज , आर्थिज परिस्थिती -िर्माज ज रज्याचा सरज ार-ो प्रयत्-ा ज ेला पाहिजे. vi) बालमजूरांच्या ज ुटूंबां-ाा आर्थिज दृष्ट्या सजम ज रज्यासाठी राष्ट्रीय रोजजार हमी योज-ोसारज्या ज ल्याजज ारी योज-ाांमध्ये सहभाजी ज रु-ा घेतले पाहिजे. vii) बालज ामजारांच्या पु-ार्वस-ाासाठी योज्य व्यवस्था लावज्याज डे सरज ार-ो लज दिले पाहिजे. viii) बालज ांज रीता असलेल्या योज-ाा व ज ार्यज्र मांची योज्यरिती-ो अंमलबजावजी ज रावी.

सन्दर्भ ग्रन्थ

i) प्रा. पाटील व्ही.बी. :- ज े’ साजर पब्लिज ेश-स, पुजे. प्रथम आवृत्ती-२००५ पृष्ठ ज्र. ८० ii) दैनिज लोज मत :- दि. ६/५/२००९ पृष्ठ ज्र. ४ iii) सब-ाीस श्री. -ि. :- मा-ावी हक्ज संरजज अधि-ियम, १९९३ मुज ुंद प्रज ाश-ा, ठाजे सुधारीत आवृत्ती फेब्रु-२००९ पृष्ठ ज्र. १४७ iv) दैनिज लोज मत :- दि. ६/५/२००९ जळजांव आवृत्ती पृष्ठ ज्र. ४. v) दैनिज लोज मत :- दि. १४/५/२००९ पृष्ठ ज्र. १ vi) दैनिज लोज मत :- दि. १५/११/२००९ पृष्ठ ज्र. १ vii) प्रा. भांरबे -ांदज ुमार :- मा-ावी हक्ज व समाज, -िराली प्रज ाश-ा द्वितीय आवृत्ती एप्रिल -२००८ पृष्ठ ज्र. २.१८ viii) दैनिज सज ाळ :- दि. १२/६/२००९ पृष्ठ ज्र. ३ व ९ ix) प्रा. भांरबे -ांदज ुमार :- मा-ावी हक्ज व समाज, -िराली प्रज ाश-ा द्वितीय आवृत्ती एप्रिल -२००८ पृष्ठ ज्र. २.१८